

بررسی تحولات مصوت a در زبان فارسی

مصوت کوتاه a که تغییرات کمی و کیفی آن در زبان فارسی موضوع این مقاله است، بازمانده صوت a در زبان فارسی باستان است و از لحاظ آواشناسی تاریخی، خود این مصوت در زبان فارسی باستان مانند دیگر زبان‌های ایرانی و هندی قدیم می‌تواند صورت تحول یافته یکی از سه مصوت a، e، o و یا دو حرف صدادار 𐬀، 𐬁 هند و اروپایی باشد. این تحول آوایی یعنی تغییر مصوت‌های سه گانه به یک مصوت واحد، یکی از مشخصات بارز زبان‌های هند و ایرانی است و از لحاظ آواشناسی تطبیقی یکی از وجوه مهم تمایز این شاخه از دیگر زبان‌های هند و اروپایی به‌شمار می‌رود.

دگرگونی مصوت‌های کوتاه یاد شده را در زبان‌های مهم هند و اروپایی می‌توان

به ترتیب زیر نشان داد:

هندوایرانی	هیتی	ارمنی	اسلاویک	لهتوانی	زرمنی	کلتی	لاپتی	یونانی	هندواروپایی
a	e	e	e	e	e(i)	e	e	e	* e
a	o	o	o	a	a	o	o	o	* o
a	a	a	o	a	a	a	a	a	* a

بنا بر توضیحات فوق، فقط در زبان‌های ایرانی و هندی باستان است که

سه مصوت a ، e و o بدل به a می‌شود . چنان‌که در کلمات زیر e هند و اروپایی در فارسی باستان و سنسکریت بدل به a شده است :

هند و اروپایی	سنسکریت	فارسی باستان	
* ebherom	ábharam	abaram	(بردم)
* esti	asti	asty	(است)
* sedas	sádas	hadiš	(کاخ)

در کلمات زیر o هند و اروپایی در زبان‌های ایرانی و هندی باستان تبدیل به a شده است :

هند و اروپایی	سنسکریت	فارسی باستان	
* pro	prá –	fra –	(پیشوند فرا –)
* apo	ápa –	apa –	(پیشوند اف)
* poti	– páti	– patiy	(پساوند بد –)

در مفهوم رئیس و صاحب
در کلماتی مثل موبد – هیربد)

* epos	ápas	apah	(کار)
--------	------	------	-------

تشخیص این‌که مصوت a در زبان‌های هند و ایرانی از لحاظ پیشینه تاریخی بازمانده کدام يك از سه مصوت a ، e و o هند و اروپایی است در بسیاری از موارد مقدور نیست مگر در موردی که a هند و ایرانی بازمانده e هند و اروپایی باشد و بلافاصله بعد از حروف کامی k و g قرار بگیرد که در این صورت این دو حرف را میسران کامی کرده بدل به e و c و j می‌کند چنان‌که واژه هند و اروپایی kwatv āros* در مفهوم (چهار) که معادل لاتینی آن quattuor می‌باشد برابر اوستایی آن caθwāra و برابر سنسکریت آن catvaras است . واژه هند و اروپایی saketi* در مفهوم (همراهی می‌کند) در اوستایی haçaiti و در سنسکریت saçaiti می‌باشد . واژه هند و اروپایی genti* به معنی (می‌زند) که در زبان هیتی kuenzi است در سنسکریت hānti و در اوستایی jainti می‌باشد . واژه هند و اروپایی argheti* در مفهوم

(می‌ارزد) معادل سنسکریت آن arhati و اوستایی آن arəj^haiti است. همچنان که دیده شد، در مثالهای بالا به‌علت این که a هند و ایرانی صورت تحول یافته e هند و اروپایی است حروف کامی k و g و gh بدل به c و j^h شده‌است. علاوه بر سه مصوت a، e و o هند و اروپایی که در زبان‌های هند و ایرانی به a بدل می‌شوند، دو حرف صدادار m و n هند و اروپایی نیز چنانچه قبل از صامتی قرار بگیرند در زبان‌های هند و ایرانی به صورت مصوت a تحول می‌یابند. مانند واژه اوستایی yatēe که برابر سنسکریت آن yatāh است و از ریشه هند و اروپایی *ym در مفهوم (به دست آوردن) مأخوذ می‌باشد. پیشاوند هند و اروپایی *mbhi در فارسی باستان به صورت abiy و در سنسکریت abhi آمده است. کلمه هند و اروپایی *kmtom به معنی (صد) برابر فارسی باستان آن satom و معادل سنسکریت آن نیز satam می‌باشد. واژه هندواروپایی *bhndh-to در مفهوم (بسته) در فارسی باستان basta و در سنسکریت baddha است. معادل واژه هندواروپایی *sm-dha به معنی (همراه) در فارسی باستان hadā و در سنسکریت sahā می‌باشد. کلمه هندواروپایی *gmto در مفهوم (رفته) در فارسی باستان gata و در سنسکریت نیز gatā است. حرف نفی *n هند و اروپایی در فارسی باستان بدل به a می‌شود مانند کلمات: a-xšaina و a-xšata به معنی (ناشناخته).

مصوت کوتاه a در زبان اوستایی که یکی دیگر از زبان‌های ایرانی باستان است در موارد خاصی تبدیل به e, i, o, ē و یا a می‌شود.

مصوت a از دوره فارسی باستان تا فارسی جدید چندین تحول پذیرفته است. در بعضی موارد بدون تغییر و تبدیل به فارسی جدید رسیده و در مواردی دیگر به کلی از کلمات حذف شده و یا به مصوت‌های e, o و یا ē بدل گشته است. به‌طور کلی تحول تاریخی این آوا را به گونه زیر می‌توان دسته‌بندی کرد:

۱- مصوت a بدون هیچ تغییری به فارسی میانه و سپس به فارسی جدید رسیده است. مانند کلمات زیر:

فارسی جدید	فارسی میانه	فارسی باستان
دست	dast	dasta
سر	sar	sara
من	man	mana
اسب	asp	aspa

۲- مصوت a اگر در آغاز کلمه‌ای قرار بگیرد، تحت شرایط خاصی باقی می‌ماند و در مواردی حذف می‌شود:

الف: چنانچه در فارسی میانه و فارسی جدید a در آغاز کلمه یک هجایی باشد و فرم فارسی باستان آن نیز بیش از دو هجا نداشته باشد مصوت a باقی می‌ماند مانند واژه‌های زیر:

فارسی جدید	فارسی میانه	فارسی باستان
(حرف اضافه) از	az	haça
(شناسه اول شخص مفرد) ام	am	amiy

ب: اگر در واژه‌ای بعد از a آغازی فقط یک صامت باشد، مصوت a در فارسی میانه باقی می‌ماند ولی در فارسی جدید حذف می‌شود:

فارسی جدید	فارسی میانه	فارسی باستان
(نهالوده) ناهید	an ahid	an ahita
(بی‌مرگی) مرداد	amord ad	ameret ata

کلماتی که در دوره میانه با a آغازی تلفظ می‌شده‌اند ولی در فارسی جدید a آغازی را از دست داده‌اند نسبتاً فراوانند مانند: باز، بر، بی، با، بیرون، یادگار، ناب، برنا، باختر، ما، شما، بخشایش، پرویز و... که در فارسی میانه، آباز، آبر، آبی، آبا، آبیرون، آبادگار، آتاب، آبرنا، آباختر، آما، آشما، آبخشایش، آپرویزو... تلفظ می‌شده‌اند.

در فارسی جدید چند کلمه وجود دارد که بعد از a آغازی آنها فقط یک حرف

ساکن آمده است و طبق قاعده می‌بایست a حذف می‌شد ولی هر دو صورت آن کلمات هم با حذف a و هم با حفظ a در فارسی جدید به کار می‌رود مانند :
اگر، گر - آنا، نار - آبیورد، بیورد .

ج : چنانچه در کلمه‌ای پس از مصوت a آغازی دو صامت پیاپی بیاید ، چون در فارسی جدید شروع کلمه با دو حرف صامت مقدور نیست مصوت a باقی می‌ماند :

فارسی باستان	فارسی میانه	فارسی جدید
aspa	asp	اسب
awra	abr	ابر
*aparešum	aprešum	ابریشم

در بعضی از افعال فارسی جدید که با مصوت a آغاز شده‌اند و بلافاصله پس از a دو حرف ساکن قرار دارد ممکن است a حذف شود که در این صورت بین دو ساکن بعد از a آغازی يك مصوت افزوده می‌شود :

afzudan	افزودن	fozudan	فزودن
afšordan	افشردن	fešordan	فشردن
afsordan	افسردن	fesordan	فسردن
afroxstan	افروختن	foruz	فروز

(برافروزم - برفروزم)

۳- مصوت a اگر در میان کلمه قرار بگیرد ، یا تبدیل به مصوت‌های a, o, e می‌شود و یا حذف می‌گردد .

الف : مصوت a در فارسی جدید اگر در کنار یکی از حروف بسی (ب ، پ ، م) قرار بگیرد تبدیل به o می‌شود :

	فارسی جدید	فارسی باستان
بردن	bordan	bartanaiy
بود	bovad	bavaiti
پختن	poxtan	*paxtanaiy
انجمن	anj ^y oman	hanj ^y amana

پساوند ama که در اعداد ترتیبی به کار می‌رود در فارسی جدید بدل به om می‌شود:

پنجم	panj ^y om	panj ^y ama
------	----------------------	-----------------------

ب: در بعضی از کلمات چند هجایی اگر مصوت یکی از هجاها o باشد مصوت a ممکن است تحت تأثیر مصوت هجاهای جانبی بدل به o شود که گونه‌ای از همسانگردی آوایی است:

	فارسی جدید	فارسی میانه	فارسی باستان
استودن	ostod ^{an}	astogd ^{an}	*astod ^{ana}
استخوان	ostox ^{an}	astax ^y an	*astax ^y anam
اشتر	ošt ^{or}	ošt ^{ar}	huštra
بزرگ	bozorg	vazorg	vazarka

ج: اگر در واژه‌ای a قبل و یا بعد از x^y آمده باشد، در فارسی جدید x^y تبدیل به x می‌شود و a بدل به o می‌گردد:

	فارسی جدید	فارسی میانه
سخن	soxan	sax ^y an
پاسخ	pasox	pasax ^y
فرخ	farrox	farrax ^y
خود	xod	x ^y ad
خره	xorreh	x ^y arraha

د : اگر در کلمه‌ای مصوت **h** قبل از **v** قرار بگیرد در فارسی جدید **av** تبدیل به **o** می‌شود :

فارسی میانه	ahlav	فارسی جدید	اهلو (پارسا)
	xosrav		خرو

ه : در فارسی جدید اگر مصوت **h** در کلمه‌ای قبل از اصوات **z, ž, s, š** واقع شود اغلب تبدیل به **e** می‌شود :

فارسی میانه	ataš	فارسی جدید	ateš
	golast an		golast an
	pažv ak		pežv ak
	haz ar		hez ar
	payk ar		peyk ar
	pežm an		pežm an

و : ممکن است مصوت **h** بعد از **č** و **ž** نیز در فارسی جدید تبدیل به **e** بشود :

فارسی باستان	čašman	فارسی میانه	čašm	فارسی جدید	češm	چشم
	čaθw areanatem		čahil		čahal	چهل
	yakare		žagar		žegar	چکر

در آخرین واژه صوت **y** آغازی تبدیل به **ž** می‌شود و مصوت **h** که بعد از **ž** قرار می‌گیرد تبدیل به **e** می‌شود .

ز : در برخی از واژگان فارسی جدید که مصوت **h** قبل از حرف **n** واقع می‌شود **h** تبدیل به **e** می‌گردد :

	فارسی میانه	فارسی جدید
هنگام	hang am	heng am
پنهان	panh an	penh an

ح : در کلماتی مصوت a قبل از h قرار گرفته و در فارسی باستان بعد از h صوت y وجود داشته است . در این گونه موارد در فارسی جدید a تبدیل به e می شود :

	فارسی باستان	فارسی جدید
به	vahyah	beh
ده	dahyu	deh
مه	maθyah	meh
که	kaθyah	keh

صوت باستانی θ در دوره میانه و جدید یا تبدیل به t می شود و یا بدل به h می گردد. در دو واژه kaθ و maθ این حرف تبدیل به h می شود . لذا a که قبل از h قرار گرفته است تبدیل به e می گردد . برخی از این قبیل واژگان که در دوره باستان صفات تفضیلی آنها باپساوند yah ساخته می شد و در دوره میانه بنا بر قواعد فونتیکی یعنی افتادن هجای آخر در واژگان چند هجایی yah حذف شده است در دوره میانه و جدید صورت باقی مانده آنها هم در مفهوم صفت مطلق و هم صفت تفضیلی یکسان به کار می رود. چنان که کلمات کم ، بیش ، پیش ، به ، مه ، که در مفهوم کمتر ، بیشتر ، پیشتر ، بهتر ، مهتر و کهنتر نیز به کار برده می شوند .

ط : در دوره میانه با افزودن پساوند ag به برخی از واژگان ، اسم های جدیدی ساخته می شد مانند : namug - nam و namag - jam - xanag و xan و یا با افزودن این پساوند به بن ماضی صفت مفعولی ساخته می شد مانند : raftag - raft و didag - did و goftag - goft و kardag - kard . در فارسی جدید g از پایان پساوند ag حذف می شود و این قبیل واژگان مختوم به a می شوند که

در رسم الخط فارسی جدید برای نشان دادن مصوت a از نویسه «ا» استفاده می‌شود و اصطلاحاً هاء غیرملفوظ و یا هاء بیان حرکت نامیده می‌شود. درچنین مواردی مصوت a پایانی که در فارسی جدید باقی می‌ماند e تلفظ می‌شود مانند: نامه name - جامه ame^z - رفته rafte - خسته xaste - دیده dide .

ی: اگر مصوت a در مجاورت خوشه صوتی rd قرار بگیرد در فارسی جدید ممکن است rd تبدیل به l بشود که در این صورت a نیز تبدیل به a می‌گردد:

	فارسی جدید	فارسی باستان
سال	sāl	sard
بالا	bālā	bardah
سالار	sālār	saradāra
پالیز - پردیس	paliz	pairidaeza

ک: گاهی برای حفظ هم آهنگی آوایی کلمه مصوت a تبدیل به a می‌شود:

	فارسی جدید	فارسی باستان
بهار	bahār	vāhara
هزار	hezār	hazangra
بهرام	bahrām	varəθraγna

واژه xšaθra فارسی باستان در دوره میانه و جدید تبدیل به šahr (شهر) می‌شود و در تحولی دیگر صوت h از این واژه حذف می‌شود و بار صوتی h به مصوت پیش از آن یعنی a منتقل شده این مصوت تبدیل به a می‌شود و در نتیجه واژه šahr بدل به šār می‌شود مثل کلمات شارسان و شارستان .

ل: در بعضی از کلمات چند هجایی برای تقلیل هجاها و در نتیجه سهولت تلفظ، مصوت a یکی از هجاها حذف می‌شود:

فارسی جدید	فارسی باستان
یزد yazd	yazata
پهن pahn	paθana
دوِست dwist	*dwisata

۴- چنانچه کلمه‌ای در دوره باستان به مصوت a ختم می‌شد، در دوره میانه این مصوت پایانی حذف می‌شود :

فارسی جدید	فارسی میانه	اوستائی
(چهر) cēhr	cēhr	ciθra
(دیو) div	dēv	daeva
(گوش) gūš	gōš	gaoša
(باد) bād	vād	vāta

اگر واژه‌ای در دوره باستان از ترکیب دو واژه بسیط به وجود آمده باشد مانند sara - dāra ، در دوره میانه علاوه بر حذف a پایانی کلمه مرکب ، مصوت a از پایان کلمه اول ترکیب نیز حذف می‌گردد . بنابراین کلمه فوق به صورت sardār تحول می‌یابد و asa - tara به تبدیل به astar می‌شود .

۵- مصوت a باستانی اگر در کنار خوشه صوتی ny قرار بگیرد، در دوره میانه y حذف شده و a تبدیل به ē می‌شود و در فارسی جدید ē بدل به ī می‌گردد. بنابراین معادل any باستانی در دوره میانه en و در فارسی جدید in می‌باشد :

فارسی باستان	فارسی میانه	فارسی جدید
*manyu	mēnog	mīnū (مینو)

همچنین اگر a در کنار خوشه صوتی ry قرار بگیرد در دوره میانه بدل به ēr و در فارسی جدید تبدیل به īr می‌گردد :

(ایران)	īrān	ērān	aryānām
(ایرمان)	īrmān	ermān	aryāmana
(نهر)	nīrū	nērōg	*naryava

مآخذی که در این بررسی از آنها استفاده شده است

1. H. Hubschmann, Persische Studien, Strassburg, 1895.
2. Roland G. Kent, Old Persian Grammar Texts, Lexicon, New Haven, 1953.
3. E.L. Johnson, Historical Grammar of the Ancient Persian Language, New York, 1917.
4. T. Burrow, The Sanskrit Language, London, 1973.
5. K. Jackson, Avesta Grammar, Stuttgart, 1892.
6. A. Meillet, Introduction a L'étude Comparative des Langues Indo - Européennes, University of Alabama Press, 1964.
7. J. Darmesteter, Etudes Iraniennes, Paris, 1883.
- ۸- اساس اشتقاق فارسی، جلد نخست، تألیف پاول هرن و هاینریش هوبشمان، ترجمه جلال خالقی مطلق، تهران، ۱۳۵۶.
- ۹- برهان قاطع، تصحیح دکتر محمد معین.
- ۱۰- و س. راستارگوپرا، دستور زبان فارسی میانه، ترجمه دکتر ولی الله شادان، تهران، ۱۳۳۷.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی